

УДК 631.1.017.3/.582 (09)

РЯБА О.І., канд. істор. наук

Національний університет біоресурсів і природокористування України

**ТЕОРІЯ ПРО ТРУДОВЕ СЕЛЯНСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО І КООПЕРАЦІЮ
У КОНТЕКСТІ ЕВОЛЮЦІЇ СИСТЕМ ЗЕМЛЕРОБСТВА
(ДО 75-РІЧЧЯ З ДНЯ ТРАГІЧНОЇ СМЕРТІ О.В. ЧАЯНОВА)**

Проведений цілісний історико-науковий об'єктивний, неупереджений, всебічний і глибокий аналіз творчої спадщини професора О.В. Чаянова – творця теорії про трудове селянське господарство. Висвітлені маловідомі, незаслужено забуті і замовчувані факти з життя і діяльності вченого. Показаний внесок його в розвиток вітчизняної і світової аграрної науки. Стисло викладена автобіографія О.В. Чаянова.

Ключові слова: селянське господарство, кооперація, економіка, праця, землеробство, прибуток, ресурси, земля.

Постановка проблеми. Розбудова української держави потребує концентрації матеріальних і духовних зусиль, формує новий погляд на еволюцію систем землеробства і ведення сільського господарства. Надзвичайної актуальності цей процес набуває в контексті глобалізації, усвідомленні провідної ролі цивілізаційних факторів у сучасному світі та неоднозначної оцінки ролі аграрної хвилі. Всебічно розглядаючи історію вітчизняної науки і освіти для нагальних потреб сьогодення, особливе зацікавлення викликає період її функціонування у кінці ХІХ – першій половині ХХ ст., який характеризується не лише накопиченням безцінного досвіду, а й досяганням світового рівня. Наукові відкриття вчених-аграріїв, чий імена понад півстоліття були незаслужено забуті або замовчувані радянським суспільством, зробили вагомий внесок у становлення і розвиток теоретичних і практичних основ систем землеробства і ведення сільського господарства. Багато з них були засновниками нових наукових напрямів у світовому контексті. До таких вчених по праву належить і професор О.В. Чаянов (1888-1937), який увійшов в історію вітчизняної і світової науки як глибокий дослідник вузлових проблем аграрної сфери, творець теорії про трудове селянське господарство, видатний теоретик і керівник кооперації, блискучий педагог і організатор наукової роботи, лідер кооперативного руху і кооперативних організацій, громадський і державний діяч епохи нової економічної політики в 20-х роках ХХ ст.

Наукова спадщина О.В. Чаянова надзвичайно цінна сьогодні, коли агропромисловий комплекс України переходить до економічних методів господарювання і адаптивно-ландшафтних систем землеробства та з неймовірними труднощами переборює наслідки періоду застою і адміністративно-командного управління сільським господарством, що тривав не одне десятиліття. Звичайно, не все в цій спадщині рівноцінне і сучасне, адже кожен науковець має справу з фактурою свого часу. Крім того, необхідно бачити еволюцію вченого, брати його концепції в динаміці і цілісності, а не висмикувати лише окремі положення.

О.В. Чаянов почав свої дослідження з трудового селянського господарства і кооперації, глибоко і всебічно розвинув вчення про некапіталістичний характер цього типу виробництва. Через кооперацію дійшов він висновку про неминучість перемоги великого суспільного виробництва і став теоретиком його раціональної організації. Сьогодні надзвичайно актуальні сформульовані ним положення про: форми і методи кооперації, поєднання їх, вибір оптимальних рішень практично в будь-якому питанні економічного будівництва, пріоритетність людини, різноманітність організаційних форм у найбільшому виробництві, необхідність обліку всієї сукупності об'єктивних умов.

Як громадянин і патріот, О.В. Чаянов більше не потребує захисту. Як вчений, він і сьогодні потребує об'єктивного, неупередженого, глибокого наукового аналізу. Потребує, зокрема, тому що і тепер є люди, які обмовляли його і мертвим, а країна в 30-і роки наводнялась брошурками з анафемою в адресу “чаяновщини” і “кондратієвщини”, і мало не в кожній області вишукували “чаяновців” і “кондратівців” з усіма витікаючими звідси наслідками.

Ідеї О.В. Чаянова настільки виявилися актуальними для другої половини ХХ ст., що всі знайдені його праці за кордоном були перевидані Сорбонським університетом і понині є важливою ланкою в освоєнні всієї попередньої економічної думки. Пошукам сталого розвитку і справедливості в суспільно-економічному житті і присвячені всі праці О.В. Чаянова, тому їх знає на Заході кожний відповідальний і вдумливий економіст.

А в рідній країні в кінці 30-х років економічна спадщина О.В. Чаянова була вилучена із наукового і культурного обігу, а сам автор – розстріляний. Тоді ж загинули однодумці і товариші вченого, ціла вітчизняна економічна школа, засновником якої можна вважати І.О. Стебута, праці якого також забуті агрономічною наукою, хоча і присвячені економіці селянського господарства і селянських кооперативів.

Без селянина – господаря землі, як показала історія, соціалізм побудувати не вдалося, та й сьогодні, коли країна шукає вихід із тупика і різні, часом суперечливі і сумнівні, ідеї витають в повітрі, що оволодівають умами недосвідчених економічній культурі українців, фундаментальні ідеї О.В. Чаянова і досі насилу пробивають дорогу до аграрного виробництва. Очевидно, ще і тому, що вчений скептично відносився до найманої праці в землеробстві, ще до проголошення соціалізму вважав, що наймит “не свою землю обробляти з любов’ю не стане”.

Мета досліджень – зробити цілісний історико-науковий та об’єктивний неупереджений і глибокий аналіз спадщини О.В. Чаянова, показати її значення для вітчизняної і зарубіжної аграрної науки і практики, а також висвітлити маловідомі, забуті і замовчувані факти з життя і діяльності вченого та повернути ім’я його на пантеони слави.

Методика досліджень – методологічною основою дослідження обрано історико-науковий, діалектико-логічний, бібліографічно-статистичний, проблемно-хронологічний методи, які сприяли комплексному аналізу предмета дослідження, що ґрунтується на принципах історизму, багатфакторності, всебічності та наукової об’єктивності пізнання.

Результати досліджень та їх обговорення. О.В. Чаянов народився в Москві 17 січня 1888 р. Із 1906 до 1910 рр. навчається в Московському сільськогосподарському інституті. Найбільш сильний вплив на молодого студента справив О.Ф. Фортунатов – старий народник, земський лікар і статистик, в 1906 р. уже професор, нагороджений за праці з сільськогосподарської статистики Великою Золотою медаллю Російського географічного товариства. В 1906 р. О.Ф. Фортунатову виповнилося 50 років, і він давно уже вважався лідером в своїй галузі знань. Праці його «Сельскохозяйственная статистика европейской России», «Общий обзор земской статистики крестьянского хозяйства», «Сельскохозяйственная статистика европейской России» стали настільними книгами О.В. Чаянова і згодом не раз використовувалися ним в його економічних побудовах.

Студент О.В. Чаянов учився на кафедрі, якою завідував О.Ф. Фортунатов, закінчив цю кафедру і потім ще 15 років працював пліч-о-пліч зі своїм старим професором до його останнього дня – 13 квітня 1952 р. він помер.

Під його керівництвом О.В. Чаянов захистив дипломну роботу на тему: «Южная граница распространения трехпольной системы полевого хозяйства на крестьянских землях России».

О.Ф. Фортунатов, М.М. Худяков і Д.М. Прянишников (53 роки очолював кафедру агрохімії) – це вчені, яких студент О.В. Чаянов з самого початку вважав взірцем для себе і наслідував не тільки їх науковий подвиг, але й відношення до життя, сповідуючи ті ж самі загальнолюдські моральні цінності.

Великий вплив на формування духовних рис О.В. Чаянова справив О.Г. Дояренко – творець агрофізики ґрунту, який за чотири роки закінчив три факультети двох вищих навчальних закладів: у Петербурзькому університеті природничий і юридичний, а крім того, курс теорії композиції у Петербурзькій консерваторії у професора Главача. О.Г. Дояренко не обмежувався тільки вивченням сільського господарства. Він писав музику арії, пісні, романси; добре грав на кларнеті.

Двадцятирічним студентом третього курсу О.В. Чаянов публікує свою першу наукову працю. Увагу його привернули процеси кооперації в сільському господарстві Італії, коли тисячі бідних маленьких господарств зливалися в різні союзи і створювали потужну економічну організацію кредиту, закупівель, збуту, організовували виробничу кооперацію, підтримували справу агрономічної допомоги селянам. О.В. Чаянов називає це економічним відродженням Італії. Він наводить в статті декілька прикладів, придатних і для російських умов. Вчений закликав російських селян переймати досвід італійців щодо створення в селах різних кооперативів [1].

Незабаром з’явилася і друга праця О.В. Чаянова «Общественные мероприятия по скотоводству в Бельгии», написана після того, як він, студент випускного курсу, протягом двох місяців 1909 р. пропрацював у цій країні. 21 лютого 1911 р. О.В. Чаянову видають диплом про закінчення Московського сільськогосподарського інституту з присвоєнням звання вченого-агронома 1-го

розряду, і його залишають на кафедрі. Молодий науковець починає публікувати в різних російських періодичних виданнях статті з проблем кредиту в селянському господарстві, про реформу страхування худоби в Росії, про стан льонарства в Нечорноземних губерніях.

Після закінчення аспірантури він їде в наукове відрядження за кордон. О.В. Чаянов побував не тільки у Франції, Німеччині і Англії, як це було передбачено планом його відрядження, але й в Італії та Швейцарії.

Повернувшись на батьківщину, він продовжує послідовно розробляти ті ж питання, що і раніше і, крім того, приступає до головних проблем, що хвилювали вченого все життя: розробки теорії трудового селянського господарства і вивчення принципів, форм і методів діяльності господарства сільської кооперації.

У 1912 р. в Москві вийшла із друку перша частина його книги «Очерки по теории трудового хозяйства», в якій висувається постулат, що згодом отримав розвиток в багатьох працях О.В. Чаянова і через який після 1917 р. науковця стали піддавати жорсткій критиці. Він написав тоді, що «всякое трудовое хозяйство имеет естественный предел своей продукции, который определяется соразмерностью годового труда со степенью удовлетворения потребностей хозяйствующей семьи»[2].

Пізніше О.В. Чаянова звинуватять в тому, що трудове селянське господарство він розуміє ізольовано, у відриві від оточуючої дійсності. І ось, якби передбачуючи це, він паралельно з першою проблемою розробляє тісно пов'язану з нею другу проблему кооперації, оскільки остання витікала із потреб індивідуальних селянських господарств.

Постійно цікавила науковця і проблема російського льону, який займав після жита і пшениці надзвичайно важливе місце в землеробстві країни. В цей же час вчений досліджує економічну і землеробську сторони меліорації, пов'язуючи їх з тим же трудовим селянським господарством.

Все це було зроблено О.В. Чаяновим за три-чотири роки. Віддаючи належне його надзвичайній працездатності і різнобічності наукових інтересів, вчена рада Московського сільськогосподарського інституту присвоїла О.В. Чаянову в 1913 р. звання доцента.

В роки війни О.В. Чаянов написав серію нарисів з питань орендної плати і пов'язаної з нею ціни на землю, дослідив статті витрат селянської сім'ї в зв'язку зі станом її бюджету, і вперше торкнувся надзвичайно важливої сторони господарської діяльності на селі – значення машин в сільському господарстві.

В останньому питанні він чітко протиставив трудове селянське господарство капіталістичному і констатував різний характер використання машин в них. Не полишав він і другої своєї традиційної теми – кооперації.

Крім цих питань вчений в роки війни займався організацією льонарських кооперативів, проблемою кормів, скотарством, землеробством, продовжував вивчення бюджетів селянських господарств.

В 1915 р. О.В. Чаянов разом з групою своїх товаришів-одномудців створює «Центральное товарищество льноводов», яке в рекордно короткий строк досягає великих успіхів і на внутрішньому, і світовому ринках. Декілька років він очолював це товариство, набуваючи практичного досвіду керівництва кооперацією.

В роки Першої світової війни О.В. Чаянову вдалося організувати вивіз і продаж російського льону через Швецію і Фінляндію в Західну Європу, що відіграло досить важливу роль в поліпшенні становища багатьох тисяч кооператорів-льонарів, які традиційно працювали на експорт, і істотно підтримало загальний економічний стан країни.

О.В. Чаянов не був більшовиком, але він був соціалістом, демократом за переконаннями і аналітиком за складом ума. Він був чесним російським інтелігентом і патріотом, щиросердо і глибоко любив свій народ, в служінні якому він бачив смисл свого життя.

В монографії «Основные идеи и формы организации крестьянской кооперации», виданій 1919 р., вчений, розглядаючи сільське господарство в Росії як конгломерат найрізноманітніших господарських форм і утворень, визнавав, що найбільш розповсюдженими із них є дві форми – капіталістична і сімейно-трудова. Зовні капіталістичне господарство – більш велике, а сімейно-трудова – значно менше. А суть докорінної відмінності між ними полягає в тому, що перше будується на найманій праці, а друге – на цілком іншій основі, йому «свойственны иные мотивы хозяйственной деятельности и даже иное понимание выгоды». В бесідах з іноземними

кооперативними діями О.В. Чаянову часто доводилося обговорювати найважливіші принципи кооперативного руху. Це – добровільність вступу в ряди кооператорів, незалежність руху, демократичність управління і відкритий характер організації. Особливо наголошувалося, що в кооперативи повинні прийматися тільки трудівники і ні в якому разі не можна допускати в них нетрудові елементи, а суть кооперації виражається аж ніяк не в її організаційних формах і принципах, а в тих соціальних завданнях, які вона переслідує, – в її боротьбі за неімущих, в її соціалістичній, а інколи і в християнській причині.

Із цих трьох соціальних завдань О.В. Чаянову близькі були два перші, і особливо боротьба за неімущих. Соціалістичну причину кооперації вчений розумів значною мірою в дусі російських соціалістів-утопістів, базуючи свій суспільний ідеал на сукупності їх поглядів.

У 1918 р. він здав докторський іспит, отримав звання професора і запропонував відкрити курси кооператорів, на яких вів семінари з практики кооперативної роботи і читав лекції на теми: “Вчення про ринок”, “Селянське господарство”, “Кооперація по збуту”.

У 1919 р. О.В. Чаянова призначають директором Науково-дослідного інституту сільськогосподарської економіки. Водночас до 1920 р. він продовжує займати керівні посади в кооперації, а з 1920 р. – і в Народному комісаріаті землеробства.

Із заміною продрозкладки продподатком і переходом до непу знову почала бурхливо розвиватися кооперація. Її керівним органом був Центросоюз, утворений ще у вересні 1917 р. О. В. Чаянов, займаючи видне положення в Московському Потребсоюзі, зберіг його і після створення Центросоюзу, увійшовши в його правління. У 1921-1923 рр. вчений, залишаючись членом колегії Наркомзему, був його представником в Держплані.

У своїх працях О.В. Чаянов підкреслює неприйнятність найманої праці в сімейному господарстві. Він пов’язує еволюцію цього господарства з послідовним здійсненням принципів кооперації [3].

Науковець не заперечує соціальної диференціації селянства, чітко бачить експлуатацію трудових селянських мас сільськими капіталістами, противагою якій вважає кооперацію: “...Поэтому для крестьянских хозяйств приобретает исключительное значение единственный надежный выход из положения – возможность путем кооперирования многих тысяч хозяйств создавать свои крестьянские специальные могущественные организации, организующие денежный бюджет крестьянства при помощи создания своих крестьянством обслуживающих и крестьянством управляемых крупнейших торговых аппаратов” [4].

Вчений встановлює шість основних соціальних типів селянських господарств: куркульські господарства; господарства, що постійно і у великій кількості використовують найману працю поряд з власною з метою отримання від її використання підприємницького прибутку; три групи середняцьких, тобто трудових господарств, що різняться економічною силою, але побудованих в основному на власній праці; пролетарські господарства, головним джерелом прибутків яких є продаж власної робочої сили. Кооперативи створюються для боротьби з лихварями і протистояння їм трудових селянських мас [4].

Головним в науковому спадку О.В. Чаянова є: теорія селянського господарства як основної комірки некапіталістичної економіки, встановлення ролі кооперації, оптимізація всіх господарських рішень.

Вченого і його школу неодноразово звинувачували в тому, що вони розглядають селянське господарство статично, відірвано від оточуючої соціально-економічної і історичної діяльності. Але це невірно. І сам О.В. Чаянов і особливо М.П. Макаров та інші науковці цього напрямку в своїх працях приділяють багато уваги еволюції селянського господарства, його диференціації, не приховують процеси розвитку капіталізму в землеробстві. Але разом з тим тут, як і в кожній науці, є елементи і динаміки, і статички. Як клітину рослинного і тваринного організму під мікроскопом ми розглядаємо в статистиці, а не в динаміці, так і селянське трудове господарство, як первинну виробничу комірку, необхідно аналізувати статично, а потім показати динаміку. Цілком логічно О.В. Чаянов зауважує: щоб зрозуміти фізіологію, необхідно добре вивчити анатомію. І він дає анатомію селянського господарства на основі бюджетних досліджень та інших матеріалів, які черпав із реального життя. Матеріали ці оброблені надзвичайно скрупульозно і коректно.

Науковець переконаний, що селянське трудове господарство не залишиться беззмінним і доведеться будувати нові форми господарювання, беручи за основу трудове селянське

господарство. Теорія трудоспоживчого балансу стала результатом глибокого вивчення особливостей масової практики, а не видумана з голови.

Він висловив думку про поступову перебудову села, яка вимагає тривалого періоду. І цілком зрозуміло, що такі концепції, науково обґрунтовані, не могли задовольняти тих людей, які вирішили легко і швидко, за рік-два провести колективізацію, не дуже прислухаючись до думки самих селян. Зрозуміло що вся організаційно-виробнича школа в радянській економічній науці стала гальмом на шляху ініціаторів “стрибків” і моментальної перебудови села. В цьому, очевидно, і приховується основна причина жорстокої розправи з вченими-аграрниками в 30-х роках ХХ ст.

О.В. Чаянов вважає безпредметною дискусію про переваги великого або дрібного виробництва. Велике виробництво має безперечні переваги, але не до безкінечності. Необхідно знаходити оптимум. А він закладений там, де при “прочих равных условиях себестоимость получаемых продуктов будет наименьшая” [5]. Оптимум залежить від природних географічних умов, виробничого напрямку господарства та інших об’єктивних факторів. В землеробських господарствах всі елементи собівартості науковець поділив на три групи: що зменшуються за укрупнення господарства (вартість машиновикористання, будівництва, адміністративні витрати); що зростають за укрупнення господарства (транспортні витрати, втрати від зниження догляду); не залежать від розмірів господарства (вартість насіння, добрив, навантажувально-розвантажувальні роботи) [6].

Методично знайти оптимальний розмір – отже знайти точку мінімальних витрат на одиницю продукції за підсумовування всіх трьох елементів.

Ця проста методика, здавалося б, не викликає сумніву, вона суворо наукова. Між тим, уряд країни в свій час відійшов від неї. Захопившись гігантоманією та ігноруючи об’єктивні умови, була створена надзвичайно велика кількість некерованих господарств, а при визначенні оптимальних розмірів колгоспів і радгоспів в кінці 50-х і на початку 60-х років оптимум просто “підганяли” під розміри, що фактично склалися. Тому пізніше вимушені були займатися розкрупнюванням.

О.В. Чаянов серйозно займався проблемами переробки сільськогосподарської сировини, оптимізацією сировинних зон, розміщення переробних підприємств і їх розмірів. Із багатства ідей, пропозицій, концепцій вченого три проблеми, що знайшли блискуче висвітлення в його працях, мають першочергове значення: пріоритет людини і первинного трудового колективу, розвиток кооперації у всіх її формах і в максимально широкому обсязі, оптимізація всіх рішень.

В основі чаянівського методу дослідження лежить побудова аналітичних моделей і типологій, що і зробило О.В. Чаянова ведучим теоретиком свого часу. За такого методу абстрагування і цілеспрямоване спрощування використовуються для встановлення і перевірки причинних зв’язків. В аналітичних моделях це звичайно приводить до перебільшення деяких характеристик. Тому даремно, а часто просто смішно виражати подив або розчарування з приводу ігнорування О.В. Чаяновим ринкових відносин, найманої праці або капіталовкладень у контексті сільського господарства. Одночасно він був одним із лідерів емпіричних досліджень ринкових і грошових відносин, найманої праці і надзвичайно реалістично підходив до повсякденного життя селянства.

Чаянівський аналіз альтернативних і взаємодоповнюючих економічних систем, сімейної праці і сімейної стратегії виживання, що базуються на не грошовому розрахунку, альтернатив і моделей виробництва, диференційованих оптимумів, способу і корисності кооперації, увесь досвід аналізу “знизу” можуть виявитися дуже корисними для умов значно меншої чисельності селянства і для промислових міст, і навіть за повного зникнення дійсного об’єкта досліджень О.В. Чаянова – селянства. Звичайно, теоретичні розробки майбутнього не стануть просто повторювати вченого. Проте важливі елементи його досягнень на базі досліджень сільського господарства Росії 1880-1928 рр. увійдуть складовими частинами в нові теорії розвитку, спрямовані на більш реалістичне розуміння того, що нас оточує, і на поліпшення майбутнього [7].

Ім’я О.В. Чаянова донедавна було невідоме нашим сучасникам, два покоління були позбавлені його наукової спадщини. Його наукова діяльність була перервана арештом в червні 1930 р., і знадобилось майже шість десятиліть для повної реабілітації вченого.

16 липня 1987 р. Військова колегія Верховного суду СРСР винесла остаточне рішення про повну невинність О.В. Чаянова, М.Д. Кондратьєва, М.П. Макарова, О.М. Челінцева і ряду інших вчених. Постановою колегії ОГПУ від 26 січня 1932 р. вони були засуджені до ув'язнення в концентраційному таборі, потім постановою особливої наради при НКВС СРСР в червні 1935 р. строк ув'язнення був продовжений, а в 1937 р. О.В. Чаянова, М.Д. Кондратьєва, Л.М. Юривського, Л.М. Літошенка, О.В. Тейтеля присудили до розстрілу. Їх звинуватили в тому, що вони входили в нелегальну Трудову селянську партію, що ставила за мету повалення Радянської влади.

Їм ставилося за провину і шкідництво в сільському господарстві, зв'язок з керівниками контрреволюційних організацій, вербування туди спеціалістів сільського господарства, злочинний зв'язок з іноземними громадянами.

Усі звинувачення з цих чесних і чистих людей зняті, зроблено це після глибокої, ретельної всебічної перевірки і багато працівників правоохоронних органів проявили при цьому глибоке розуміння суті справи [8].

Все, що відбувалося в ті роки, було з вини тих, хто створив у державі обстановку всезагальної недовіри, беззаконня і терору, грубо порушував демократичні принципи.

Найбільший вплив на зарубіжні дослідження мали наступні основні положення теоретичного і методологічного характеру О.В. Чаянова.

1. *Формування О.В. Чаяновим і його колегами принципу працеспоживаючого характеру селянського господарства.* Селянське господарство, за ідеєю О.В. Чаянова, включає в себе єдність трьох одночасно перебігаючих процесів: біологічного відтворення робочої сили; біологічного відтворення засобів виробництва і виробничого процесу в господарстві; економіко-організаційного процесу діяльності господарства. На думку вченого, основним принципом біоекономічного аналізу селянського господарства повинен бути аналіз використання трудових ресурсів. З цією метою він розробляє дві криві, що отримали в світовій літературі назву “кривих Чаянова”. Перша з них – “кривая последовательного увеличения тяжести трудовых затрат работника” і друга – “кривая последовательного снижения привлекательности дополнительных благ потребительских товаров, получаемых в результате данного труда”. Пересікання двох кривих показує оптимум використання трудових ресурсів і трудові активності селянина. Решта виробничих факторів повинні оптимізуватися з метою більш повного використання трудових ресурсів. Такі аналітичні інструменти відкривали можливість для розрахунків, що встановлювали раціональні розміри господарств, забезпеченість засобами виробництва, капітальні вкладення тощо, які орієнтовані на досягнення балансу між затратами праці, її інтенсивністю і отриманою сумою споживчих благ.

2. *Теорія горизонтальної і вертикальної кооперації.* О.В. Чаянов не був першопрохідцем теорії кооперації, проте він вніс істотно нові принципи в постановку всієї цієї обширної проблеми. Найбільший інтерес в світовій науці знайшов його підхід до двох типів кооперації: горизонтальної і вертикальної. Якщо перший тип кооператорів взагалі-то був добре досліджений на Заході, то другий – значною мірою вперше капітально розроблений О.В. Чаяновим. На його думку, горизонтальна і вертикальна форми кооперації багато в чому доповнюють одна одну. Але в той же час обидві вони представляють собою альтернативні, варіантні шляхи розвитку концентрації виробництва. О.В. Чаянов особливо наголошував на перспективі концентрації по шляху вертикальної кооперації. Визнаючи об'єктивно існуючі протиріччя в розмірах і формах функціонування промислових і сільськогосподарських підприємств, вчений вбачав у вертикальній кооперації форму рівноправних і економічно доцільних зв'язків селянського господарства і промислового підприємства. Практичну форму такої кооперації науковець вбачав в організації агропромислових об'єднань, що включали як сільськогосподарські, так і промислові підприємства волості або повіту, з децентралізацією переробної промисловості і переміщенням її в сільські райони. Теоретичне становлення концепції вертикальної кооперації послужило основою для широкого практичного розповсюдження контрактації в 20-х роках в російському селі. Ідея вертикальної кооперації виявилася однією із найбільш конструктивних і плідних у всій творчій спадщині О.В. Чаянова.

3. *Теорія оптимальних розмірів сільськогосподарських підприємств* розроблена вченим на основі принципів І.Г. Тюнена. Вона увійшла в підручники з економіки сільського господарства багатьох країн. О.В. Чаянов сформулював методологічні принципи, виходячи із ряду факторів, що приводять за зростання розмірів сільськогосподарського підприємства, з одного боку, до зменшення собівартості одиниці продукції, а з іншого, до підвищення витрат на її одиницю.

Вчений і його співробітники запропонували математичний апарат для розрахунків таких оптимальних розмірів. Як правило, чим досконаліша технологія, тим більший і розмір аграрного підприємства. Проте за немеханізованого типу виробництва, що панував в ті часи, розмір господарств, за його розрахунками, повинен бути зворотно пропорційним інтенсивності виробництва. Головним було те, що увесь виробничий процес, включаючи такий його фактор як земля, слід оптимізувати із розрахунку найбільш раціонального використання трудових ресурсів. На основі розрахунків О.В. Чаянова в 20-их роках в європейській Росії за найбільш екстенсивних систем ведення сільського господарства оптимальний розмір господарств становив 1800-2000 десятин; за парової (трипільної) системи землеробства без добрив – 800-900, з добривами – 500-600, за плодозмінної системи із застосуванням добрив – 200-250 десятин. Проте в той же час за досягнення розміру господарств в 40 десятин, за розрахунками О.В. Чаянова, ріст ефективності істотно уповільнювався.

4. *Теоретична розробка принципів сільськогосподарської пропаганди.* Основні принципи сільськогосподарської пропаганди за О.В. Чаяновим (або як він її називав – “суспільної агрономії”), полягали перш за все в тому, що, крім традиційних об’єктів аграрної пропаганди – агрономії, тваринництва, техніки тощо, вводилися нові напрямки, в першу чергу пов’язані з економічними і організаційними питаннями. Сільськогосподарська пропаганда виступала як рушійна сила передачі науково-технічного прогресу в село і один із основних засобів перебудови або, як говорив науковець, пристосування сільськогосподарського підприємства до зовнішнього економічного середовища. О.В. Чаяновим по суті створена теорія переносу науково-технічного прогресу, породженого поза сільським господарством, в більш динамічних галузях економіки, на сільськогосподарське підприємство як на цілісну виробничу комірку з перебудовою її діяльності за умов науково-технічного прогресу і економічних змін [9].

Висновки і перспективи подальших досліджень. 1. За О.В. Чаяновим, селянська економіка характеризується головним чином сімейною працею і відносною автономією її використання. Саме це лежить в основі селянської стратегії виживання. В цьому полягає принципова відмінність селянського господарства від відповідних характеристик капіталістичного підприємства.

2. В працях О.В. Чаянова міститься передбачення і аналітичне тлумачення стратегії виробництва і використання робочої сили в селянських сімейних господарствах, в основі якої лежить максималізація загального доходу або кінцевого продукту, а не прибутку.

3. Чаянівська програма розвитку сільського господарства в Росії включала три взаємозалежних концептуальних елементи: сільська кооперація, диференційовані оптимуми і вертикальна інтеграція виробництва. Особливої уваги заслуговує третій елемент програми: ідея гнучкого об’єднання в кооперативних формах виробничих одиниць різних розмірів для різних галузей сільського господарства. Горизонтальна концентрація (колективізація) в поєднанні з “видоюванням” ресурсів аграрного виробництва і командуванням селянами, як передбачив О.В. Чаянов, є непродуктивною, антидемократичною і призводить до спротиву селян і апатії.

4. Ідея селянської вертикальної кооперації передбачала створення великих виробничих господарств і їх розширення в міру розвитку аграрного виробництва. О.В. Чаянов висував функціональну пропозицію про комбінований розвиток взаємозв’язаних великих і малих підприємств. Вона була спрямована на оптимізацію виробничих факторів (шляхом вибору агрономами кращого варіанта на основі регіонального контексту природних умов, наявності робочих рук і технології) плюс демократичне управління “знизу”. Звідси може бути виведений більш низький темп змін, пов’язаний знову-таки з прагненням до оптимізації, а не максималізації.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Кабанов В.В. Становление ученого / В.В. Кабанов // Вестник сельскохозяйственной науки, 1988. – №8. – С.39-44.
2. Чаянов А.В. Очерки по теории трудового хозяйства / А.В. Чаянов. – М.: Печатное дело, 1912. – 226 с.

3. Чаянов А.В. Организация крестьянского хозяйства / А.В. Чаянов. – М.: Кооперативное издательство, 1925. – С. 12, 199.
4. Чаянов А.В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации / А.В. Чаянов. – М.: Изд-во Книгосоюза, 1927. – С. 123-124, 29-32.
5. Чаянов А.В. Оптимальные размеры сельскохозяйственных предприятий / А.В. Чаянов. – М.: Новая деревня, 1928. – С.13.
6. Чаянов А.В. Крестьянское хозяйство: Избранные труды /А.В. Чаянов. – М.: Экономика, 1989. – 492с.
7. Шанин Т. Наследие А.В. Чаянова: положения теории, ошибочные толкования и современная теория развития / Т. Шанин // Вестник сельскохозяйственной науки, 1989.– №2. – С.148-159.
8. Никонов А.А. Научное наследие А.В. Чаянова и современность / А.А. Никонов // Вестник сельскохозяйственной науки, 1988. – №8. – С. 43-53.
9. Назаренко В.И. А.В. Чаянов и зарубежная аграрно-экономическая наука / В.И. Назаренко // Вестник сельскохозяйственной науки, 1988. – №8. – С. 35-38.

Теория о трудовом крестьянском хозяйстве и кооперации в контексте эволюции систем земледелия (к 75-летию со дня трагической смерти А.В. Чаянова)

Е.И. Ряба

Проведен целостный исторически-научный объективный, непредвзятый, всесторонний и глубокий анализ творческого наследия профессора А.В. Чаянова – творца теории о трудовом крестьянском хозяйстве. Освещены малоизвестные, незаслуженно забытые и замалчиваемые факты из жизни и деятельности ученого. Показан вклад его в развитие отечественной и мировой аграрной науки. Кратко изложена автобиография А.В. Чаянова.

Ключевые слова: крестьянское хозяйство, кооперация, экономика, труд, земледелие, прибыль, ресурсы, земля.

Theory about a labour and peasant economy and co-operation in the context of evolution of the systems of agriculture (to the 75year from the day of tragic death of A.V. Chayanova)

E. Ryaba

The integral historically-scientific objective, unpreconceived, comprehensive and deep analysis of creative legacy of professor A.V is conducted. Chayanova – creator of theory about a labour peasant economy. Not popular, undeservedly forgotten and suppressed facts are lighted up from life and activity of scientist. The contribution of him is rotined to development of domestic and world agrarian science. The autobiography is briefly expounded of A.V. Chayanova.

Keywords: peasant economy, co-operation, economy, labour, agriculture, income, resources, earth.